

מתן על הפרק

התכנית השש-שנתית המקוונת
ללימוד שבועי של נביאים וכתובים

משלי א-ז

השם משלי מקורו מהמונח משל שמשמעו דמיון. שימושו הורחב והוחל גם על משפטי חכמה פיוטיים דו איבריים, הנמצאים הרבה בספר משלי, וגם על יצירות ספרותיות ארוכות יותר שבהן השוואה בין דברים או תוכן חכמתי. ספר משלי כולל משלים רבים, היינו יחידות ספרותיות גדולות וקטנות שיש בהן דמיון או דוגמה למציאות. הקובץ הראשון בספר משלי (א, א-ט, יח), עוסק בחכמה, תכונותיה וחשיבותה. הוא כולל שבעה פסוקים של כותרת ומבוא (א, א-ז) ונאומים הפותחים בפניה "בני". בין הנאומים משובצות כמה פסקות שבהם הדובר אינו האב, אלא החכמה המואנשת ומדברת כאישה. כל אחד מנאומי האב לבנו בנוי באותו מבנה: פניה (בני), קריאה לשמוע את דברי הלקח, נימוק מדוע כדאי לשמעם, וגוף הלקח. לעתים קרובות ישנו גם פסוק סיכום ובו מסקנת הלקח.

מבנה היחידה:

- כותרת ומבוא: א, א-ז.
- נאום ראשון "שמע בני": הטפה לא ללכת אחרי חטאים (א, ח-יט).
- "חכמות": החכמה פונה לפתאים, לליצים ולכסילים לשמוע בקולה (א, כ-לג).
- נאום שני "בני": החכמה תגן על קוניה (ב, א-כב).
- נאום שלישי "בני": בשבח החכמה וחכמת הביטחון בה' (ג, א-כ).
- נאום רביעי "בני": חכמת הצדק (ג, כא-לה).
- נאום חמישי "שמעו בנים": הפצרה לקנות חכמה (ד, א-ט).
- נאום שישי "שמע בני": הפצרה ללכת בדרך נכונה נגד ההליכה בדרך הרשעים (ד, י-יט).
- נאום שביעי "שמע בני": הפצרה ללכת בדרך הישר (ד, כ-כז).

כותרת ומבוא: א, א-ז

שבעת הפסוקים הראשונים משמשים כותרת ומבוא לספר כולו. פסקת המבוא משמשת כהמלצה לספר ומובהר בה שהמשלים בספר שווים לכל נפש וטובים לכל מטרה. הפסקה מורכבת משני משפטים א-ז, ו-ז. פסוק ה הוא מאמר מוסגר או קריאת ביניים השובר את רצף המשפט. כל הפסוקים נמשכים ומשועבדים לפסוק א.

1. הפסקה מזכירה סוגים שונים של אנשים, סוגים שונים של חכמה ודברי חכמה, ודרכים שונות לרכישת החכמה. עיינו בפסוקים ובדקו לאיזה סוגי אנשים מיועד הספר? איזה סוגי חכמה מזכירים בה? מהם הם דרכי רכישת החכמה? במה יזכה הלומד ומיישם את הכתוב בספר?

2. "יראת ה' ראשית דעת חכמה ומוסר אילים בָּזוּ" (א, ז) יראת אלוהים איננה דבר מיוחד לישראל או לחכמים, אלא דבר טבעי ובסיסי המצופה מכל אדם הגון. עיינו בהופעתה

ניהול: ד"ר נאוה כהן • ריכוז: אילנה חדד

© כל הזכויות שמורות. מתן על הפרק. מתן ירושלים • טל': 02-5944555

מכון תורני לנשים ע"ש שרה בת יצחק יקב רעננערט

The Sadie Rennert Women's Institute for Torah Studies

הראשונה של המילה בתנ"ך בבראשית ג, י. מה אפשר ללמוד מהופעה זו על משמעותה של יראת האל. עיינו גם בבראשית כ, יא ובבראשית מב, יח.

3. עיינו במקורות הבאים ובדבריו של א' הורביץ ועמדו על מרכזיותה של היראה בכלל ובמבוא לספר משלי בפרט: משלי ט, י; תהילים קיא, י; איוב ג, כא; איוב כח, כח.

א' הורביץ מקרא לישראל עמ' 137: אל יחשוב התלמיד הקורא שייכולת טבעית ובקיאות במשלים בלבד יעשוהו לחכם, יעזרו לו להשיג את כל מאוויו, יגרמו לו להתנהג בצורה נאותה ויגשימו את כל הבטחות החכמה. גם היכולת של החכם מוגבלת, ובלי יראת ה' לא יועילו המשלים להחכימו, ומדובר במיוחד בהשגת צדק ומשפט ומישרים.

נאום ראשון "שמע בני": הטפה לא ללכת אחרי חטאים (א, ח-ט)

נאום ההטפה הראשון עוסק ברצח ובגנבה. חטאים חמורים ביותר הנחשבים כעברות חמורות בכל חברה אנושית. חטאים שיש שמהם רתיעה טבעית.

הנאום פותח בפניה המלווה בנימוק:

(ח) שְׁמַע בְּנֵי מוֹסֵר אָבִיךָ וְאַל תִּטְּשׁ תּוֹרַת אִמְךָ.

(ט) כִּי לִנְיַת חַן הֵם לְרֵאשִׁיף וְעֵנְקִים לְגִרְגֹרְתֵיהֶּ.

בחלקו הראשון של הנאום החכם מצטט את דברי החטאים:

(י) בְּנֵי אִם יִפְתּוּהָ חֲטָאִים אֶל תִּבְּא:

(יא) אִם יֹאמְרוּ לְכֹה אֲתָנוּ נֶאֱרָבָה לְדָם נִצְפְּנָה לְנֶקִי חֲנָם.

(יב) נִבְלָעִם כְּשֵׂאוֹל חַיִּים וּתְמִימִים כְּיֹרְדֵי בֹהַר.

(יג) כָּל הוֹן יִקָּר נִמְצָא נִמְלֵא בְּתֵינוּ שְׁלָל.

(יד) גּוֹרְלָהּ תִּפְּוֵל בְּתוֹכֵנוּ כִּי־סֵי אֶחָד יִהְיֶה לְכָלֵנוּ.

בחלקו השלישי של הנאום החכם משיב על דברי החטאים לפי סדר אמירתם וכלשונם.

(טו) בְּנֵי אֵל תִּלְּוּ בְּדָרְךָ אֲתָם מִנֵּעַ רְגֵלָהּ מִנְּתִיבָתָם.

(טז) כִּי רְגֵלֵיהֶם לָרַע יִרְצוּ וַיִּמְהָרוּ לְשִׁפּוֹף דָּם.

(יז) כִּי חֲנָם מִזְרָה הִרְשֵׁת בְּעֵינֵי כָל בַּעַל כֶּנֶף.

(יח) וְהֵם לְדָמָם יֶאֱרָבוּ יִצְפְּנוּ לְנַפְשָׁתָם.

(יט) כִּן אֲרָחוֹת כָּל בָּצֵעַ בָּצֵעַ אֶת נַפְשׁוֹ בְּעַלְיוֹ יִקַּח.

4. מדוע לדעתכם הספר פותח בהטפה על נושא טריוויאלי ומוסכם?

5. מהו הנימוק לכך שהפשע איננו משתלם? עיינו בפירושו של רש"י ובדבריו של א' הורביץ:

רש"י: כי חנם מזורה הרשת - כי העופות הרואות חטים וקטניות מזורים על הרשת - חנם הוא בעיניהם, שאינם מכירים על מה היא נזרת, ויורדין בה ואוכלין.

א' הורביץ: "כִּן אֲרָחוֹת כָּל בָּצֵעַ בָּצֵעַ אֶת נַפְשׁוֹ בְּעַלְיוֹ יִקַּח" (יט). הבוצע בצע ייקח את נפשו של שותפו לפשע, שהוא עכשיו בעל הבצע ואף הוא ראוי להיות נגזל. השותפים לשוד מתנכלים זה לזה. באופן אירוני, הפושעים שמגיע להם עונש אינם נענשים לא בידי שמים ולא ידי הקהל אלא על ידי עצמם.

"חכמות": החכמה פונה לפתאום, אלצים ואכסילים אשמוץ בתורה (א, כ-א)

הדוברת בפסוקים כ-לג היא החכמה עצמה הנקראת "חכמות". היא מוכיחה את הנבערים מדעת: הפתיים, הלצים, והכסילים הדבקים בקלקלתם לא מאונס אלא מרצון. הם אוהבים וחומדים את מומם ושונאים את רפואתו. הנחת החכמה הדידקטית היא שניתן לאדם לשנות את דרכיו ואת מידותיו, ואם איננו משנה אותם הרי זה מרצונו החופשי. הפתיות, הלשון, והכסילות אינן מומים מולדים או תורשתיים חשוכי מרפא כי הם ניתנים לתיקון. השקט והביטחון האמיתיים באים לא מהתעלמות מהחכמה, כדרך הפתאים, הלצים והכסילים אלא משמיעה והקשבה לחכמה. הנאום נפתח בלשונות של השמעת קול (תרנה, תתן קולה, תקרא, תאמר) ונחתם בלשון שמיעה, כאילו הקולות נקלטו ונתקבלו.

6. עיינו בתיאור האסון שיפקוד את הכסילים. מה מקורו?

7. החכמה פונה לפתי, ללץ ולכסיל. מי הם שלושת הטיפוסים הללו? הפתי מוזכר בספר משלי 14 פעמים. הוא גזור משרש פת"ה שמשמעו שידל ושכנע. הוא אדם חסר חכמה, ומתברר שהפתי נתון להשפעות חיצוניות לטובה ולרעה. עיינו בפסוקים הבאים בספר משלי:

פרק ט: (ד) מִי פֶתִי יִסֵּר הַנָּה חֹסֵר לֵב אֲמָרָה לוֹ.
פרק יד: (טו) פֶּתִי יֶאֱמִין לְכָל דְּבָר וְעָרוֹם יִבִּין לְאִשָּׁרוֹ.
פרק יט: (כה) לֵץ תִּפְקֶה וּפְתִי יַעֲרֵם וְהוֹכִיחַ לְנַבֹּן יִבִּין דַּעַת.
פרק כא: (יא) בַּעֲנֵשׁ לֵץ יַחֲפֵם פֶּתִי וּבִהֲשִׁכִּיל לְחָכֵם יִקַּח דַּעַת.
פרק כב: (ג) עָרוֹם רָאָה רָעָה וַיִּסְתַּר וּפְתִיִּים עֲבָרוּ וַיַּעֲנִשׁוּ.
מהו מומו העיקרי? האם הוא סובל מבעיה מוסרית? האם הוא בר תקנה?

הלץ שהוא ציניקן ולגלגן מוזכר בספר משלי שלוש עשרה פעמים: עיינו בפסוקים הבאים:
פרק ט: (ז) יִסֵּר לֵץ לִקְחֵם לוֹ קִלּוֹן וּמוֹכִיחַ לְרָשָׁע מוֹמוֹ. (ח) אֵל תוֹכַח לֵץ פֶּן יִשְׁנֹאֵךְ הוֹכַח לְחָכֵם וַיֵּאָהֳבֶךָ.
פרק יג: (א) בֵּן חָכֵם מוֹסֵר אֶב וְלֵץ לֹא שָׁמַע גְּעָרָה.
פרק יט: (כט) נְכוֹנוֹ לְלִצִּים שְׁפָטִים וּמְהַלְמוֹת לְגוֹ כְּסִילִים.
מהו מומו העיקרי? האם הוא סובל מבעיה מוסרית? מה אופיו?

הכסיל מוזכר בספר משלי 48 פעמים. יש הסבורים שכסילות היא ביטחון עצמי מופרז והכסיל הוא אדם החושב שהוא יודע הכול אך למעשה אינו יודע. עיינו בלקט הפסוקים הארוך המתאר את הכסיל (משלי כו, א-יב). מהו מומו העיקרי? מה מאפיין אותו?

נאום שני "בני": החכמה תלן על תניה (ב, א-כב)

בנאום ההטפה השני האב משבח את החכמה ומעודד את הבן ואת התלמיד לקנותה ולדבוק בה משום שבכוחה של החכמה להגן על הרודף וקונה אותה. החכמה תציל את החכם מסכנות האורבות לו ומשני סוגי אנשים לא רצויים: איש רע (יב-טו) ואשה זרה (טז-יט). ארבעת הפסוקים המתארים את דרכיה של האשה הזרה מקבילים לפסוקים המתארים את האיש הרע. הוא דבר תהפוכות היא החליקה אמריה. הוא הלך בדרכי חושך היא מעגלותיה אל רפאים. הוא עוזב אורחות יושר והיא עוזבת אלוף נעוריה. שני הטיפוסים האלה מתאפיינים בשקרים והולכים בדרכים לא ישרות.

8. מה הם מאפייניו של האיש הרע? מהם מאפייניה של האישה הרעה? עמדו על ריבוי לשונות הדרך בפסוקים וחשבו על משמעותם.

9. מהו היחס בין פסוקים ד-ח לבין פסוקים י-כב? עיינו בדבריו של **א' הורביץ**:

פסוקים ד-ח מאירים באור אחר את הסכנה הטמונה באיש המדבר תהפוכות ובאשה הזרה. בדומה לסכנה הממשית שתוארה לעיל א, ח-יט, הסכנה האורבת לתלמיד בחלק העיקרי של פרק ב' היא סכנה הנובעת מהמעשים הרעים עצמם. יש חשש פן ייפגע הנער על ידי האנשים שייתקל בהם. הם אינם ישרים ולכן יש להיזהר מהם. גם הסכנות האורבות לו מהאשה הזרה (כגון אהבה נכזבת, קנאת הבעל וכיוצא באלה), נובעות מעצם ההתחברות אל אשה הפכפכה ומפוקפקת. יש להניח כי נער מתבגר יחסר נסיון בהתחברות לאנשים רעים ובהתחברות לאשה זרה. אולם, הפסוקים המשניים מלמדים שיש ערכי טוב ורע שאינם נובעים מהגיון וניסיון בלבד. אלה ערכים מוחלטים הנובעים מיראת ה'. אין להתחבר לאדם רע או לאשה זרה לא רק בגלל הסכנה שבדבר אלא מפני שהדבר עצמו רע ובלתי מוסרי. הרוע של האיש המסוכן והאישה הזרה הוא הרוע של פגיעה במערכת מוסר אלוהית דתית, ותפקיד החכמה במערכת זו לעזור לתלמיד להינצל בפגיעה במערכת זו.

נאום שליש "בני": בלשח החכמה ואכמת הביטחון בה' (ג, א-כ)

נאום ההטפה השלישי כל כולו תהילה לחכמה ושבח יתרונותיה לאדם ולאלוהים. הנאום פותח בשבח ההקשבה לדברי האב (א-ד), האב מורה לבנו מה עליו לעשות כדי למצוא "חן ושכל טוב בעיני אלוהים ואדם" (פסוק ד). בחלקו השני מתוארת חכמת הביטחון בה' (ה-יב). בסופו של הנאום (יג-כ) מופיע שיר תהילה לחכמה. בנאום זה השכר והעונש אינם נובעים ישירות מעשיית מעשה טוב ואינם תוצאה אוטומטית, הכרחית, וטבעית מהימנעות מעשיית רע, אלא מה'. תורת הגמול של הפרק היא דתית במובהק, והגמול מונע על ידי ה'. כל דבר מושפע ממעשי האדם אך המסובב והמניע האמיתי הוא ה'. ה' מעניש את הרשעים ומשלם שכר לצדיקים. ביטחון בה', יראת ה' ועבודת ה' הן הרעיונות המרכזיים בנאום זה.

10. "עץ חיים היא למחזיקים בה ותמכיה מאשר" (יח)

- הביטוי "עץ חיים" מקשר אותנו לסיפור גן עדן. כפי שמציין א' הורביץ, הדמיון אינו רק בביטוי הזה אלא בפסקה כולה:
- הפסוק הראשון בפסקה מזכיר פעמיים את המלה "אדם": "אֲשֶׁרִי אָדָם מֵצָא חֲכָמָה וְאָדָם יָפִיק תְּבוּנָה" (יג) המילה "אשרי" ו"מאשר" המופיעות בראש היחידה רומזות למוטיב נוסף בסיפור גן עדן. שם מצאנו שה' קילל את הנחש ואת האדמה "ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה" (בר' ג, יד). לשונות אר"ר ועצב הם ההפך מלשונות ברכה ושמחה הכלולות בלשון אשרי ומאשר.
- גן עדן היה מבורך בחומרים יקרים "וַיִּזְבֶּה הָאָרֶץ הֵוא טוֹב שֶׁשׁ הַפְּדֹלַח וְאֶבֶן הַשֹּׁהַם" (בראשית ב, יב). ואילו החכמה שווה כסף ופנינים "יִקְרָה הִיא מִפְּנִינִים וְכָל חֲפָצֶיהָ לֹא יִשׁוּוּ בָהּ. אֲרֶךְ יָמִים בְּיָמֶיהָ בְּשִׂמְלֹתֶיהָ עֵשֶׂר וְכָבוֹד" (טו-טז).
- גן עדן היה מקום שלו. לחכמה יש דרכי נועם ונתיבות שלום "דְּרָכֶיהָ דְרָכֵי נֹעַם וְכָל נְתִיבֹתֶיהָ שְׁלוֹם" אחרי חטא גן עדן נגזרה מיתה על האדם אך הדבק בחכמה זוכה לאריכות ימים "אֲרֶךְ יָמִים בְּיָמֶיהָ" (טז).

עיון בפסוקים מלמד שהכתוב מביא מרשם לחידוש הגישה לעץ החיים בפרט ולחזרה לגן עדן בכלל. מדוע חשוב לכותב ליצור את הזיקה בין החכמה לבין גן עדן? עיינו בתירוץ של **א' הורביץ**:

לפי בר' ב-ג, האדם ואשתו גורשו מגן עדן כי אכלו מעץ הדעת משום שהוא גרם להם שעיניהם נפקחו והם נהיו כאלוהים לדעת טוב ורע. בהשגת הדעת הפסיד האדם את כל שהיה לו בגן עדן: חיים, עושה שלום ושלווה. הסכנה של ניצול החכמה לרעה משאירה את מורי החכמה שחברו את ספר משלי במצב מביך. מכיוון שהחכמה והדעת הם המצרכים המופקים והנמכרים על ידי חוגי הסופרים שיצרו את ספר משלי, לא יעלה על הדעת להאשים את החכמה והדעת בהתנהגות קלוקלת של האדם ובגורלו המר. לפיכך ספר משלי מלמד שהדרך חזרה לגן עדן, היא הדרך שבה יצאו.

באופן אירוני ופרדוקסלי, פתח היציאה הוא גם דלת הכניסה, הדעת והחכמה שהאדם קנה באי ציות לה' ושהובילו אותו לשאפתנות, חמדנות, ואף לגירוש מסביבתו האידאלית, יכולות גם להחזיר לו את ברכת גן עדן, וזה אם ימצאו ויופקו באמצעים כשרים כגון חינוך, שמיעה להורים ולמורים, לימוד מניסיון החיים, ובמיוחד יראת ה' שהיא ראשית חכמה. לאור תפקיד זה של הדעת בסיפור הגן, ספר משלי מתפלמס עם הרעיון שהחכמה (ודעת בכלל החכמה) וחיי נצח הם תרתי דסתרי ואינם יכולים לדור בכפפה אחת.

...בסיפור גן עדן האשה היא שהביא לאדם את הדעת וגרמה לו לאבד את מקומו ליד עץ החיים. ספר משלי מציג את החכמה בצורת אשה ("אורך ימים בימינה בשמאולה עושר וכבוד" פסוק טז) אך הפעם אין פגם במעשיה כמביאה חכמה לאדם. הגורם שהביא לידי הרחקת האדם מעץ החיים והחיים האידאליים בסיפור גן עדן הוא הגורם המביא לידי התקרבות אליהם בספר משלי.

נאום חמישי "שמעו בני": הפצרה לקנות חכמה (ד, א-ט)
נאום שישי "שמע בני": הפצרה ללכת בדרכי נכונה נגד ההליכה בדרכי הרשעים (ד, י-ט)
נאום שביעי "שמע בני": הפצרה ללכת בדרכי הישר (ד, כ-כט)

בפרק ד מופיעים שלושה נאומים. כל נאום פותח בפניה "בני" (פסוקים א, י, כ) וכל נאום נושא אופי שונה. בשלושת הנאומים אין כל נימה דתית. ה' איננו מזכר בהטפות ואין תוספות וחיבות המיועדות לשוות להטפות תוכן דתי.

11. בנאום הראשון (א-ט), האב מספר לבניו את שלמד מהוריו. הסב הורה על שלושה יתרונות שמעניקה החכמה לחכם: חיים, ביטחון וכבוד. עיינו באיזה לשון מנוסחת ההטפה הראשונה ומהם מסריה המרכזיים?

12. בנאום השני האב מנחה את בנו ללכת בדרכי חכמה ויושר ולטעות מדרכי רשע. עיינו בפסוקי ההטפה השנייה (י-ט) ועמדו על השדה הסמאנטי של "הליכה" המופיע בה. מהם מסריה העיקריים?

13. בנאום השלישי (כ-כז) מצווה הבן לחיות חיי יושר במחשבה (כג), בדיבור (כד), ובהליכה בדרכי יושר (כה-כז). עיינו בפסוקי ההטפה השלישית (כ-כז) ועמדו על משמעות המילים הרבות המציינות את אברי הגוף.